

ЕЗИКОЗНАНИЕ

КІЛЬКІСНО-ІНТЕНСИВНІ РОДИ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ¹⁴

Мілена Іванович

Abstract: The paper presents the classification of quantitative types of action expressing quantification of the degree of the intensity of an action in the Ukrainian language. If the degree of intensity is higher than the conditional norm – we deal with augmentative modifications (intensive actional classes), if the degree of intensity is lower than the norm – with diminutive modifications (deintensive actional classes). We also analyze the semantics and means of expression of these actional classes.

Keywords: Aktionsart, quantitative types, intensity, intensive/deintensive actional classes.

В основі семантичної категорії акціональності (родів дії) лежить позначення способу перебігу дії в часі. У семантичну зону акціональності в українській мові входять такі типові акціональні значення: комплекс фазових значень, комплекс детермінативних значень, комплекс кратних значень та комплекс градуальних значень. Кожен з виділених нами комплексів має власні семантичні та формальні властивості. Комплекс фазових значень займає центральну позицію серед них, тоді як інші три комплекси перетинається з іншими складовими категорії аспектуальності та категорією квантитативності (Іванович 2015: 210).

¹⁴ http://doi.org/10.26615/issn.1314-572X.2021_008

Кількісно-інтенсивні роди дії входять до комплексу градуальних значень. Градуальність представляє квантифікацію за ступенем прояву ознаки процесуальної ситуації. Градуальність не є акціональною (аспектуальною) категорією у вузькому розумінні, оскільки межа, стосовно якої характеризується дія, не є внутрішньою, часовою, але градуальні модифікації дії в той чи інший спосіб модифікують і її аспектуальні характеристики. Тому до більшості класифікацій родів дії в українській, а також в інших слов'янських мовах, включені і градуальні роди дії (Русановський 1986, Загнітко 1996, Городенська 2004, Авилова 1976, Шелякин 1987, Тошович 2009 тощо).

Градуальні роди дії є виявом так званого нормативного градуювання (Пипер 2002: 63; Івановић 2015: 401, 405; Івановић 2016: 251–253), у рамках якого дія характеризується по відношенню до певної норми: норми інтенсивності і модальної норми достатності. Остання охоплює три акціональні класи: ексцесиви надмірності – вище норми, більше, ніж потрібно: *переповнити, об'їстися, захвалити, упитися*; ексцесиви недостатності – нижче норми – менше, ніж потрібно: *недоплатити* та сатуративи – відповідно до норми, достатньо: *надивитися, виговоритися* (Івановић 2016: 310–319). Ексцесивність зазвичай супроводжується підвищенням (є. надмірності) або зменшенням (є. недостатності) інтенсивності, тому деякі дослідники, серед них, наприклад, К. Городенська, розглядають відповідні акціональні розряди як роди дії надмірної, недостатньої і достатньої інтенсивності (Городенська 2004: 239).

Кількісно-інтенсивні роди дії характеризують дію по відношенню до норми інтенсивності. Якщо ступінь інтенсивності процесуальної ситуації вищий від умовної норми, то говоримо про інтенсиви, якщо ступінь інтенсивності нижчий від норми – про деінтенсиви. Метою нашої роботи є запропонувати детальнішу класифікацію кількісно-інтенсивних родів дії та дати коротку характеристику формальних і семантичних властивостей кожного з них.

Слід зазначити, що виділені нами розряди інтенсивів і деінтенсивів зустрічаються і в інших класифікаціях родів дії в українській мові. Проте вони зазвичай розглядаються в рамках різновидів результативного дієслівного роду (Городенська 2004: 241) або розкидані по різних групах – В. Русанівський розглядає їх в рамках результативних, фазових, кількісних та родів дії ступенів інтенсивності (Русановський 1986: 117–123), С. Соколова розглядає відповідні дієслова в рамках фазово-кількісних родів дії як результативно-інтенсивні, разом з кумулятивними, дистрибутивними, сатуративними дієсловами, окремо виділяючи починально-інтенсивний і обмежувально-інтенсивний розряд та дієслова зі значенням зниженої ін-

тенсивності, з одного боку, і в рамках інтенсивно-кратних родів дії – з іншого боку (Соколова 2017: 432–442). Наша класифікація базується на перевищенні / недосягненні норми інтенсивності, тоді як різновиди інтенсивів і деінтенсивів далі розмежовуються за додатковими ознаками.

Таким чином, інтенсиви охоплюють: власне інтенсиви, тотально-об’єктні інтенсиви, інтенсиви позитивного результату, інтенсиви негативного результату, ускладнені інтенсиви та семельфактивні інтенсиви.

До власне інтенсивів належать численні дієслова з різними префіксами. Найширша сполучуваність властива префіксу *роз-* та конфіксу *роз-...-*ся. При цьому значення інтенсивності в похідних, утворених за допомогою конфікса, комбінується із семантикою фазовості (інтенсивний початок дії або початок інтенсивного виконання дії) – *розгніватися, розплакатися, розреготатися, розговоритися, розмахатися* тощо – а в утворених за допомогою префікса *роз-*, із семантикою результативності – *розбалувати, розгодувати, розжиріти, розляяти, розтоптати, розхвалити, розцілювати* тощо. До групи власне інтенсивів відносяться і деякі дієслова з префіксом *ви-*: *виголодити, виляяти, вимордувати, вимучити(ся), висварити, вичистити* та інші, *від-*: *відлущувати, відбатожити, відтоптати* тощо та *на-*: *нажалити, накричати, намуштрувати, натомитися* і т.д.

Префікс *ви-* є основним формантом розряду тотально-об’єктних дієслів: *вибілити, виїсти, виказати, викосити, вилизати, вимастити, висіяти, витоптати* тощо. Слід зазначити, що за допомогою префікса *ви-* частіше виражається чисто видове та дистрибутивне значення, які іноді важко розмежувати від тотально-об’єктного (див. докладніше про це: Івановіч 2016: 280–281). Високий ступінь інтенсивності зумовлений повним (тотальним) охоптом об’єкта (рідше суб’єкта) дією, при чому більшість дієслів із цим та іншими префіксами позначає конкретну фізичну дію (рідше процес, коли йдеться про охоплення суб’єкта дією).

Значення тотальної об’єктності властиве також дієсловам із префіксами *за-* (*забагнити, забризкати, забити, завчити, загатити, задарувати, задимити, замалювати, запаскудити, запилити...*), *о-/об-* (*оббризкати, обгризти, обдивитися, обкосити, облатати, обмацати, обнишпорити, обрости, обсипати, обсмоктати, обшарити, обледеніти, облісити...*) та, у дещо меншій мірі, префіксами *про-* (*прожувати, промаслити, промити, пропекти, прочистити, прогіркнути, прогнати, промерзнути, пропахнути...*) та *з-*, із значенням дії на поверхню об’єкта (*злизати, злити, змести, змити...*).

Підвищена інтенсивність, зазвичай разом із довшою тривалістю або багаторазовістю дії, можуть мати позитивний або негативний ефект на суб’єкта або об’єкт дії. Відповідно, розрізняємо інтенсиви позитивного

та інтенсиви негативного результату (Івановић 2016: 286–290). Серед перших виділяємо похідні, утворені від термінативних дієслів, які позначають дію, спрямовану на досягнення відповідного (позитивного) результату (*виблагати, виканючити, виклопотати, випросити, випрохати; добудитися, допроситися, дошукатися*) та утворені від інтермінативних дієслів, у яких немає відповідної спрямованості (*вибігати, вибрехати, виговорити, висидіти, добитися, домогтися, достукатися* тощо). Інтенсиви позитивного результату, як видно з прикладів, утворюються за допомогою префікса *ви-* та конфікса *до-...-ся*.

Конфікс *до-...-ся* одночасно є основним засобом вираження високої інтенсивності, супроводжуваної негативним результатом. Одне й те саме дієслово може позначати дію, тривале та інтенсивне виконання якої може мати негативні і позитивні наслідки: *А позавчора Тимко із Тетериною Орисею в степ під ручку ходили. Вони таки доходяться...* (Тютюнник 1990); *Ходив, ходив аж доходився. Тепер він тут пан, Троцький* (Самчук 2005).

Інтенсиви негативного результату утворені переважно від інтермінативних дієслів мовлення, руху, стану: *добалакатися, добігатися, добрехатися, довоюватися, догратися, докричатися, допануватися, допанькатися, допитися, доплигатися, допрацюватися, досидітися, доходитися* тощо. До цього роду дії належать і деякі перехідні дієслова із префіксом *за-*: *забалакти, загодувати, закувати, залікувати, залоскотати, заносити, заїздити, зачитати, зачовгати*.

Семантика підвищеної інтенсивності із відтінком ретельності, старанності властива ряду дієслів із конфіксом *ви-(...)-ува*. Ці дієслова належать до ускладненого інтенсива. Більшість з них позначає багатократну дію: *виблискувати, видзвонювати, видзьобувати, вимахувати, вимішувати, висвистувати, вистукувати* тощо.

Як бачимо, типовим засобом вираження семантики інтенсивності є префікси. Проте в українській мові значення інтенсивності виражається й одним суфіксом – суфіксом *-ону-*: *блисконутти, гарконутти, гримонутти, грюконутти, довбонутти, рвонутти, ревонутти, рубонутти, садонутти, стусонутти, стьобонутти, тіпонутися, трусонутти, трясонутти, черконутти, шарпонутти, швиргонутти, шмагонутти* тощо. За допомогою цього експресивно-емоційно забарвленого суфікса виражається підвищення інтенсивності семельфактивної ситуації, тому дієслова цього роду дії називаємо семельфактивними інтенсивами. Ця словотвірна модель дуже продуктивна, у корпусі зустрічаємо й такі дієслова як *бовконутти, бовтонутти, бурхонутти, грохонутти, гупонутти, давонутти, деронутти, кидонутти, судонутти*, які не фіксує одинадцятитомний Словник української мови.

Серед деінтенсивів розрізняємо: термінативний деінтенсив, інтермінативний деінтенсив і комітатив.

Термінативні (граничні) дієслова позначають ситуації, спрямовані на досягнення внутрішньої межі, яка є результатом дії. Термінативні деінтенсиви же позначають дію, яка досягає результат лише частково, зазвичай внаслідок зменшеної інтенсивності (*прибліднути, підмокнути* та ін.) або направленості дії на частковий результат, яка також супроводжується зменшенням інтенсивності (*підігрити, присолити, над'їсти*). Твірними термінативних деінтенсивів першої групи виступають дієслова із значенням процесу, другої групи – переважно дієслова фізичної дії. Крім цього, від дієслів першої групи не утворюються вторинні імперфективи, тоді як від деінтенсивів другої групи – утворюються і позначають дію, спрямовану на частковий результат. Пор.: *читати – прочитати; підчитати – підчитувати; вчитати – вчитувати*. Другу групу дієслів цього роду дії можна розглядати як антоніми тотально-об'єктних дієслів, у яких сема інтенсивності також є супровідною, а сама дія спрямована на весь об'єкт: *Треба буде знов приказок підчитати, а головне, самому творити нові, сучасні* (Гончар 1995); *Усе, що вчитав, усе, що навчився в школі, відійшло на деякий час набік* (Самчук 2005).

Основним словотвірним засобом виступає префікс *під-*: *підгнати, підгоріти, підігрити, підкусити, підлікуватися, підмалювати, підмерзнути, підпекти, підранити, підрізати, підрости, підсипати, підсмажити, підсохнути, підсушити, підучитися, підхвалити* тощо. Термінативні деінтенсиви утворюються також за допомогою префіксів *при-*: *прибліднути, пригаснути, приглушити, пригоріти, прижовкнути, прикрити, прим'яти, припекти, припухнути, присмагнути, притрусити, притьмаритися, прихмарити(ся)* та ін. і *над-*: *надірвати, над'їсти, надколоти, надкусити, надломити, надпити, надрізати, надсохнути* (Івановић 2016: 296–298).

Тоді як у термінативних деінтенсивів семантика ослабленої інтенсивності переважно пов'язана із значенням часткового досягнення результату, в інтермінативних (неграничних) зменшення інтенсивності супроводжується розчленованістю дії. Більшість деінтенсивів цього типу утворена від дієслів багатократної дії за допомогою конфікса *по-...-ува* та позначають ситуації, які сприймаються слухом (*побринькувати, погавкувати, подзенькувати, покашлювати, покрикувати, посвистувати, постукувати* та ін.) або зором (*поблимувати, поблискувати, полискувати*), а також дискретний рух (*погойдувати(ся), посіпувати(ся), потрушувати(ся), похитувати(ся), покліпувати* тощо). Сема інтенсивності є вторинною по відношенню до семи розчленованості, тому зазвичай такі дієслова вживаються з прислівниками типу *злегка, ледь-ледь, поволі, тихо*:

(...) *дзижчать мухи, поволі побринькує череватий джміль* (Самчук 2005); *Було чути, як вона стиха поквоктує* (Тютюнник 1990).

Інтермінативні деінтенсиви утворюються за допомогою цього самого конфікса, хоча, рідше, і від інших дієслів: *побоюватися, поболоювати, поговорювати, подрімувати, покурювати, попивати, посміюватися, поспівувати*. Сема ослабленої інтенсивності в цих дієсловах основна, а сема розчленованості – вторинна, або взагалі відсутня: *Серце здає з кожним днем. Терпнуть руки; тупо поболоюють* (Андріяшик); *Спершу трохи побоювалася за нього, щось дивне відчувала* (Шевчук 1983); (...) *дівчата йшли за ним і, певне, поспівували — похитувалися в ході* (Шевчук 1983). Дієслова цього роду дії утворюються також за допомогою конфікса *під...-ува*: *підпивати, підхвалювати, підитовхувати* та ін. (Івановић 2016: 299–301).

Так звані комітативи позначають супровідну дію, яка, із ослабленою інтенсивністю, відбувається одночасно з іншою, основною, дією. Утворюються за допомогою конфіксів *при...-ува* та *під...-ува*: *приговорювати, приляскувати, приспівувати, пристукувати, пританцюювати, притупувати, прихлипувати, підсвистувати, підспівувати* тощо.

Отже, типовим формантом термінативних деінтенсивів є префікси, а інтермінативних – конфікси, другим елементом яких виступає суфікс *-ува*. Найявні в українській мові і суфіксальні деінтенсиви – невідмінювані пестливі форми, утворені за допомогою суфіксів *-тки, -оньки, -чки, -тусі, -туні* від дієслів, які позначають дії, пов’язані з повсякденною діяльністю дітей: *спатки, спатоньки, спаточки, спатусі, спатуні; їстки, їстоньки, їсточки; питки, питоньки, питочки; гулятки, гулятоньки, гуляточки, кохатоньки; купоньки, купочки; лежатоньки, ходитоньки, ходусі; стоятки* і под. Ці експресивно-емоційно забарвлені форми вживаються переважно в розмовному мовленні, у спілкуванні з дітьми, але зустрічаються і в художній літературі, зокрема в поезії, і фольклорі (Івановић 2016: 308).

Отже, кількісно-інтенсивні роди дії в рамках комплексу градуальності в українській мові представлені багатьма різновидами з різноманітними префіксами й конфіксами – інтенсиви: *роз-... (-ся), ви-, за-, об-, про-, до-...-ся, ви-...-ува*; деінтенсиви: *під-, при-, по-...-ува, при-...-ува, під-...-ува*. У творенні інтенсивів участь бере і суфікс *-ону*, у творенні деінтенсивів – експресивні суфікси *-тки, -оньки, -чки, -тусі, -туні*. Значення підвищеної інтенсивності комбінується або супроводжується такими семами як початок дії, результативність, повне охоплення об’єкта / суб’єкта дією, позитивного / негативного ефекту тощо. Значення інтенсивності, яка не досягає норми, пов’язане в першу чергу із спрямованістю термінативної дії на частковий результат та багатократністю інтермінативної дії.

Література:

- Авилова 1976:** Авилова, Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. Москва, 1976.
- Городенська 2004:** Городенська, К. Дієслівні роди як морфолого-словотвірні категорії. – У: Вихованець, І., К. Городенська. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004, 235–242.
- Загнітко 1996:** Загнітко, А. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Донецьк, 1996.
- Зализняк, Шмелев 1997:** Зализняк, Анна, Шмелев, А. Лекції по русской аспектологии. München, 1997.
- Івановић 2015:** Івановић, М. Степеновање у сфери глагола. – У: У простору лингвистичке славистике: зборник научних радова / уредници Поповић, Љ., Војводић, Д., Номаћи М. Београд, 2015, 399–413.
- Івановић 2016:** Івановић, М. Акционалност: семантика и форма у савременом украјинском и српском језику. Београд, 2016.
- Маслов 1984:** Маслов, Ю. Очерки по аспектологии. Ленинград, 1984.
- Пипер 2002:** Пипер, П. Степеновање у граматици и речнику (у српском и другим словенским језицима). – Зборник Матице српске за славистику, 2002, 61, 59–78.
- Русановский 1986:** Русановский, В. и др. Украинская грамматика. Киев, 1986.
- Соколова 2003:** Соколова, С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003.
- Соколова 2017:** Соколова, С. Категорія родів дієслівної дії. – У: Вихованець, І., К. Городенська. та ін. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017, 415–442.
- Тошович 2009:** Тошович, Б. Способы глагольного действия в сербском, хорватском и бошняцком языках. Katowice, 2009.
- Шелякин 1987:** Шелякин, М. Способы действия в поле лимитативности. – В: Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / ред. Бондарко, А.В. Ленинград, 1987, 63–85.

Джерела ілюстративного матеріалу:

- Гончар 1995:** Гончар, О. Прапороносці. Київ, 1995.
- Самчук 2005:** Самчук, У. Волинь. Острог, 2005.
- Тютюнник 1990:** Тютюнник, Г. Вир. Київ, 1990.
- Шевчук 1983:** Шевчук, В. Дім на горі. Київ, 1983.

Інформація про автора:

Мілена Іванович – доктор філологічних наук, професор, викладач кафедри славистики філологічного факультету Белградського університету.
Email: ivanovic.milena@gmail.com